

УДК 82.09

Томчук Л. В.

ЖІНОЧА МЕЛАНХОЛІЯ ЯК ТЕКСТ

У статті аналізується феномен жіночої меланхолії. Авторка аналізує проблему на прикладі художньої прози українських письменниць періоду кінця XIX та початку XX століття – Ольги Кобилянської, Наталі Кобринської, Надії Кибальчич, Любові Яновської, Уляни Кравченко та ін.

The article deals with the specificity of the feminine discourse in the Ukrainian literature from the end of 19th century till the beginning of the 20th century by the example of works of Olga Koblyans'ka, Natalya Kobryns'ka, Nadiya Kybalchych, Lyubov Yanovs'ka, Ulyana Kravchenko etc.

Сама історична доба кінця XIX – початку XX століття в Україні забезпечила унікальне поєднання різновекторних тенденцій. Цей час можна назвати періодом напруженого пошуку – своїх витоків, власної держави, себе, але водночас періодом “розщеплення” особистості як творчої одиниці, знайдення внутрішніх, психологічних чинників, що викликають драматичні суперечності. Тобто, з одного боку, у творчості майстрів цього періоду відчувається безумовний тиск суспільних чинників. Проте, з іншого, ця творчість прораджує міцне акцентування на проблемах людського ества, морально-етичного вибору, двійництва, межового досвіду, екзистенційної ситуації, підсвідомого тощо.

Зазначена проблематика з особливою силою та напруженістю проявляється у творчості жінок-письменниць [11, 205-206]. Серед письменників-новаторів цієї переломної доби виступають жінки, зокрема Леся Українка та Ольга Кобилянська. Взагалі, роль жінок настільки значна, що це дає підстави дослідникам оцінювати XX століття як “вік жінок” (В. Вулф), а фемінізм вважати першою формою модернізму, як це робить Соломія Павличко [8, 68–77]. Мистецька доля названих майстрів слова безпосередньо пов’язана

з відтворенням “межової” свідомості сучасників, зокрема жінки в дискримінаційних суспільно-звичаєвих реаліях межі XIX та XX століть. Ідеї жіночої емансипації та процеси, що служили реалізації цих ідей, стають органічним елементом українського культурного дискурсу XX століття.

Ситуація загострення та кризи зумовлює також травматичний розвиток жіночої ідентичності. Адже обставини гендерної нерівності та утисків нерідко ставили жінку в складну ситуацію, змушували згладжувати природні психофізіологічні особливості, які за вільних умов саморозвитку є дуже продуктивними в культурі. Про це на матеріалі фольклору добре писав ще Іван Франко [12]. Тим більше згадана проблема загострюється в період перелому. Розвивається своєрідний комплекс, коли жінка прагнула відмовитися від власної ідентичності, уподібнитися чоловікові. Сучасні дослідники називають це явище „втечею від жіночості” і пов’язують із дією пригноблюючих та сковуючих обставин [2, 21]. Середні верстви суспільства, які на Заході стали головним чинником культурного розвитку, у Російській імперії склалися з великими труднощами та суперечностями, а до активного голосу в соціумі жінки приходять лише на межі XIX та XX століть, та й то з певними застереженнями [10, 426–427; 9, 7–25].

Цікаво, що жінки сприймали перехідну ситуацію “настроєво”, означуючи її дух та загальний тон. Вони спостерігали переважання смутних настроїв, що забарвлювало цю епоху й було своєрідним тлом для художньої творчості. Так, Віра Лебедева у статті “Сум сучасної хвилі і його відгомон в діточому світі”, яка була опублікована у “Промені”, писала:

“Правдою є тільки, що характерним станом нашої епохи є смуток, чи радше настроїв того рода, що суму наших щоденних радощів і милих станів душі обнижає до зерна. [...] Сум нинішньої хвилі – то знамя, що лежить на чолах сучасних людей, і жре їх серце, і в’ялить духи людські, і точить суспільність. Довкола себе на всіх степенях поведження і достатку навіть добачаємо якийсь-то несупокій, непевність, тривожне прочуте катастрофи, взріст самосвідомості, що хиткими є підстави особистого щастя. На той загальний стан душі звертають здавна увагу всі, котрим справи людськості лежать на серці, і кожний по-своєму їх розважає, по-своєму ста-

вить діагнозу слабості. [...] І психіатрія стверджує і мотивує здогад, що прояви роздENERVовання суть тісно зв'язані з розвоєм цивілізації: вирафінована культура витворює тисячі нових потреб і бажань, котрі домагаються вдоволення. [...] Наче заблукані на широкім океані, відплили ми далеко від одного берега, а другого годі доглянути – задержалися десь-то серед бурхаючих филь тривожні, знеохочені, нетерпеліві” [7, 7-8].

Подібним чином відчувала цей настрій і Ольга Кобилянська, яка виразила його кількома роками раніше в повістях “Людина” та “Царівна”. Так, героїня другого твору сприймає світ крізь призму меланхолійного настрою, що водночас відображає і загальний стан світу, й самопочуття індивіда в ньому. Вона говорить: “Понура, ненаситна туга володіє мною, і дух мій утомлений, хоч не сотворив нічого. Він лише мучився і побивався об якийсь мур, котрим мій світ обведений. Я хотіла би чогось ... не знаю ясно, чого ... що мене вдовольняло би або що мене зробило би сильною, могутю!” [5, 116].

Почуття меланхолії та апатії були зумовлені усвідомленням неможливості будь-що змінити у світі, який ставав некерованим та підлягав якимось іншим, надлюдським законам, даючи зловісні знаки на майбутнє. У такій атмосфері варто було сподіватися не на об'єктивну реальність, а радше на реальність символічну, втаємничену, душевну, котра “працювала” на рівні снів, марень, гри уяви. У жіночій літературі цей пласт важко переоцінити, бо він займає принципово важливу роль. Нерідко бачимо, як життєві перипетії героїв ведуть їх до визнання більшої цінності внутрішніх переживань, ніж тенденцій дійсності. Так, жіночі персонажі багатьох творів, як-от пані Шумінська з “Духу часу” Н. Кобринської, Олена Ляуфлер з “Людини” О. Кобилянської, бабуня з оповідання Є. Ярошинської “Адресатка померла” ілюструють одну й ту ж проблему – зіткнення людини з навколишнім світом, оптична справжність якого постійно ставиться під сумнів, а закономірні процеси, які у ньому відбуваються (зачаття, народження, прояви фізіологічних потреб, різні потяги, кохання, специфіка людських стосунків, смерть), спричиняють внутрішні конфлікти, несподівані емоції, вихід на поверхню до певного часу прихованих сторін особистості. У результаті виявляється зовнішня парадоксальність поведінки

людини (наприклад, панночки з “Природи” О. Кобилянської).

Т. Гундорова, аналізуючи меланхолійну жінку як один із літературних типів жіночого образу, стверджує, що цей персонаж має у своєму настрої не лише ментальну, а й національну прикмету. “Сумовитий настрій українців, меланхолійність українських пісень, зараженість жінки “безсилям” у житті суспільному та психічному та гостре відчуття кризи статі (зокрема, маскуліної)” [3, 146], на її переконання, обмежують духовний простір жіночих персонажів Кобилянської. Можна погодитися з тим, що витоки національної культури містять чимало таких елементів, які навіюють смуток, – причому вони проявлені не лише у фольклорі, а й у романтичній творчості, яка мала великий вплив на письменників наступних поколінь.

Жіноча меланхолія передбачає наближення до культового на той час образу художника-богеміста, котрий почувається чужим у суспільстві і волею-неволею приречений на самотність та відособленість, в умовах яких йому доводиться реалізувати свою ідентичність. Про самотність як перманентний стан майстрів слова кінця XIX – початку XX століття добре сказав Микола Євшан: “Реалізувати вищі задуми в творчості тепер можуть вже тільки одиниці. Тільки одиниці уміють використати *життя як матеріал для естетичних можливостей*, видобути з нього джерело надії, дати йому порив. І се становить всю трагедію сучасної творчості, сучасного мистецтва. Творець – значить самотній [...]. Самотність – се неначе огнева проба кожного дійсного творця сучасного, вихідна точка його діяльності. Супроти того розлад між творцем і оточенням його стає чимсь неминучим, невідкличним. Одиниця творча мусить виділяти себе з-поміж загалу і займати неприхильну для його позицію. Се не котурни, кажу, не фальшивий аристократизм, не утеча від життя і від його страждань – але неминучість; і се не улегшення собі життя, а навпаки, утруднення, вибрання собі такого становища, на котрому чоловік стає око в око зі сліпими силами природи, чує кожної хвили весь тягар одвічальности перед самим собою” [4, 22].

Для героїнь О. Кобилянської туга – “це усвідомлене бажання чогось потужного, сильного”. Можна вважати такий стан своєрідним інстинктом, який запобігає коритися інерції загальної норми, світу.

Наприклад, у героїні новели “Час” “збудилась знов туга за тим світом”, тобто за світом гір, природи, на відміну від збаналізованого людського простору. О. Кобилянська свідомо протиставляла природу як втілення цілісного, гармонійного світу, в якому людина перебуває сам на сам із довершеністю, суспільному досвіду. Для меланхолійної жінки, як і для романтичного героя, природа становить один із культів, що втілює утопічну мрію про абсолютну гармонію.

У Н. Кобринської ж зазначений мотив представлений тугою жінки, яка втратила кохану людину: цей стан переростає у безпорадність – до егоцентрично-екзистенційних переживань і відчуттів (“Блудний метеор”), або обертається самотністю людини, яка відчула на собі руйнування усього звичного, пережила втрату ілюзій (“Дух часу”, “Судія”). Натомість Л. Яновська наголошує на розчаруванні світськими, матеріальними інтересами її героїнь (“Історія її серця”, “Крила”, “Лист до господарки”, “Жертви”), а також зосереджується на душевних переживаннях звичайної людини, незвичайність якої відкривається через пізнання внутрішнього світу. Меланхолійний стан героїнь оповідань Н. Кибальчич прочитується як своєрідна проекція їхньої особистої кризи, що виявляється в самотності, надломленості, нерозділеності життєвих страждань та марному пошукові смислу існування в абсурдних умовах соціуму (“З життя”, “На хуторі”, “Те, чого не видно”). У Є. Ярошинської мотив смутку трансформований у своєрідну маргінальність персонажів, зумовлену нерозумінням, несприйняттям оточенням, а також у почуття жінки-інтелектуалки, приреченої на самотність через неможливість знайти людину, з якою можна було б становити духовну єдність. Зрештою, як найвищий вияв цього мотиву можемо розцінювати той, коли виражається туга за гармонією у світі людей, причому вона переростає в онтологічно-екзистенційну проблематику.

Тип меланхолійної жінки добре представлений в автобіографічних шкіцах 70-80-х років XIX століття Уляни Кравченко, що пізніше увійшли до автодокументальної книги цієї авторки “Замість автобіографії” (1934). Це легка, пружна форма, яка добре виявляє модуляцію психологічних станів та настроїв авторки. Жінка в афористичній прозі У. Кравченко – це не лише вибух почуття, але й значна доза саморефлексії. Вона доскіпливо аналізує власні

стани, зіставляючи багатий досвід європейського мистецтва та наукової літератури свого часу.

Меланхолійний стан навівають багато причин. Це переважно чинники зовнішнього світу, але вони майже непомітно переходять у внутрішній стан ліричної героїні Уляни Кравченко:

“Я плакала би, плакала...

Душу залягли здержані зітхання, бурі притишені, сльози невидимі, пісні невиспівані... я ж усе і всюди і для всіх спокійна...

Я плакала б. Плач був би мені ліком... Я плакала б, коли б найшлася щира душа... Та нема її... Сумнів залягає душу: не вірю їм – братам по думці. І вони – душі не щирі...

Я плакала б... Сердечний плач, утома дитинячим риданням принесли б мені пільгу... Я б уснула, втомлена, щоб у сні усе пережите забути, щоб устати сильною до діла!

Ціле життя – млистий день, у якому на мить через хмарини проблиско сонейко, щоб знову за хмарами погаснути...

Горе обіймало мене, коли пізнала я те почуття, яке дівчатам являється зорею щастя...

Саможертва... Та чи могла я інакше?..” [6, 24].

Тут переплітається одразу кілька настроїв, але над усіма бере гору характерна меланхолія й ностальгія за чимось високим, справжнім та недосяжним, що спонукає до трохи відстороненого споглядання світу, зневіри в щасті, про яке мріє кожна жінка. Угадується і розчарування обраною життєвою дорогою (“ділом”), і особиста самотність, неприкаяність, але найбільше – драма кохання, котра особливо загострює почуття героїні. Через те жіноча меланхолія – це цілий комплекс настроїв та переживань, кольорів і відтінків, півтонів.

Реалізація меланхолії як літературної теми великою мірою ставала можливою завдяки біографічному досвіду жінок-письменниць. Жіночі біографії багато в чому схожі поміж собою – у зображенні умов формування, внутрішньої боротьби, перемоги над суспільними стереотипами та пересудами. Не випадково В. Агеєва схильна оцінювати їх як суцільний текст. Вона пише: “Попри різні жанрові й стильові орієнтації, у цих текстах відчитуються інваріанти одного, сказати б, життєвого чи особистісного сюжету: ідеться про історію формування нової жінки, про болісне виламування з па-

тріархальних структур і віднайдення власної самототожності. Інтелігентні молоді жінки починали боротьбу з генієм домашнього вогнища – і їхні автобіографічні записки були переважно нарисами такої боротьби” [1, 157].

Меланхолія як тема і естетична якість жіночої прози кінця XIX та початку XX століть є прикметним явищем. Вона виявляє прагнення жінки-письменниці стати культурним героєм свого часу, освоїти ті культурні норми, які панують у світі чоловіків. Заявлені в цій літературі творчі амбіції жінок підтверджують їхню високу самооцінку, але разом із тим доводять відповідальність за долю рідної культури в умовах її дискримінації та загумінковості. Творчість представниць жіночої літератури межі століть, сприйнята у перехресних перспективах віддзеркалень, дає можливість простежити становлення ідей звільнення жінки, а також рух поетики від зовнішніх розповідних до внутрішніх сповідальних форм характеристики людини.

Література

1. Агеева В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму: Монографія – К.: Факт, 2003. – 320 с.
2. Гундорова Т. *Femina Melancholica*: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської. – К.: Критика, 2002. – 272 с.
3. Горні Карен. Втеча від жіночості. Комплекс чоловічості у жінок очима чоловіків і жінок // *І. Незалежний культурологічний часопис*. – 2003. – Ч. 27.
4. Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика / Упор., передмова та примітки Н. Шуило. – К.: Основи, 1998. – 658 с.
5. Кобилянська Ольга. Твори: У 5 т. – К.: Держлітвидав України, 1963. – Т. 1. – 492 с.
6. Кравченко Уляна. Розгублені листочки / Вст. ст. І. Денисюка. – Львів: Каменяр, 1990. – 80 с.
7. Лебедова Віра. Сум сучасної хвилі в діточому світі // *Промінь*. – 1904. – №№ 1 і 2. – С. 7 – 9.
8. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1999. – 447 с.
9. Погребная В. Проблемы эмансипации женской личности в русской критике и романах Н. Д. Хвощинской (60-80-е годы XIX столетия). – Запорожье: Изд-во ЗГУ, 2003. – 344 с.

10. Попович Мирослав. Нарис історії культури України. – Київ: АртЕк, 2001. – 728 с.

11. Тарнавський М. Фемінізм, модернізм і українське жіноцтво // Гендерна перспектива / Упор. В. Агеєва. – К.: Факт, 2004. – С. 204–217.

12. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Франко Іван. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 26. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 210–253.